

Mátyás-Rausch Petra: Bethlen Gábor erdélyi bányásztelepítéseinek története
(megjegyzés: A tanulmány az NKFI 124684 számú fiatalkutatói projekt támogatásával készült.)

Rövid ismertető

A harminc éves háború magyarországi és erdélyi eseménytörténete az olvasó közönség körében jól ismert, azonban voltak olyan kevésbé közismert történések is ebben az időszakban, amelyek, noha egy egész országrész életét nem, de egy kisebb térségét radikálisan befolyásolták. Ezek közé tartozik a kortárs erdélyi történetírók által is „megénekel” bányásztelepítés, amely Bethlen Gábor erdélyi fejedelem nevéhez fűződik. Az Erdélybe telepített „felvidéki” bányászok története nem ismeretlen a korszakot behatóbban ismerők számára, a témát körülvevő nagy érdeklődés ellenére azonban a betelepítésnek több mozzanatát, valamint annak erdélyi hatásait a mai napig homály fedi.

Kulcsszavak

Bethlen Gábor, Alsó-Magyarország, bányásztelepítés, Zalatna

Nyitókép: Rozsnyói (ma: *Rožňava*, Szlovákia) Szűz Mária mennybevétele plébánia templom boltozatát díszítő bányászjelképek

„*Hadtam ezt el akaratom ellen, mert az Fejedelem vitt el onnet Erdelyben Anno 1622*” A nyitó idézet származhatna akár egy alsó-magyarországi bányásztól is, hiszen Bethlen Gábor őket is akarata ellen vitette 1622 januárjában Erdélybe. Ezeket a sorokat a bányászok sorstársa, a fejedelem által szintén Erdélybe parancsolt gazdasági szakember, Debreczeni Tamás, későbbi fejedelmi prefektus vetette papírra 1645-ben. [idézet pontos helye: Debreczeni Tamás végrendelete. In: Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1600-1660). Erdélyi Testamentumok III. Szerk. Tüdős S. Kinga. Marosvásárhely, 2008. 156.]

Az erdélyi emlékiró, Segesvári Szabó Bálint történeti munkájának a betelepítésről szóló, sokszor idézett részlete így hangzik: „*22, 23, 31. januarii hozának sok bányász, aranyásó legényeket, többet ötszáznál, feleségek – gyermekekkel egyetemben, Körmöc és az több bányákból onnét feljül, de nem jó akaratajok szerint, hanem mind válogatva írva voltak, kiket Bethlen Gábor ő felsége küldte Erdélyben, pénzverők is voltak köztök, kételenség alatt kellett eljönniek.*” [idézet helye: Segesvári Szabó Bálint krónikája. In: Bethlen Gábor

krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemeiről. Szerk. Makkai László. Bp., 1980. 101.]

Abban a tényben, miszerint a bányászok nem önként jöttek Erdélybe, hanem úgy hozták őket, nincsen semmi csodálkozni való, hiszen Bethlen Gábor – mint minden korabeli uralkodótársa – nem volt rest használni erőfölényét az általa meghódított területeken, és megszerezni, amire szüksége volt. Az azonban már figyelemre méltó, hogy az erdélyi fejedelem meg is tudta szervezni mintegy 500 ember Erdélyben történő letelepülését. Bethlen Gábor – akit Bél Mátyás a belső viszálykodás egyik legserényebb szítójaként tartott számon – „ellenfelei” ugyanis a gazdagságukról, és fejlett bányászati kultúrájukról ismert alsó – magyarországi bányavárosok voltak.

1. számú kép: Selmecbánya címertartó állatai, a bányák létét felfedő gyíkok (Selmecbánya, Banská Štiavnica, Szlovákia, a szerző saját felvétele)

Az alsómagyarországi bányavárosok szövetsége – amelynek története I. Zsigmond korára nyúlik vissza – Bethlen előtt már I. Ferdinánd és I. Miksa magyar királyok ellenében is sikerrel fel tudta venni a harcot, amikor a magyar uralkodók a bányajoghatóság centralizációját tűzték ki maguk elé fő célként. Apa és fia azt szerette volna elérni, hogy a továbbiakban Habsburg Birodalom pénzügyeit intéző Udvari Kamara és társszervei legyenek felelősek a bányavárosokban zajló bányaművelésért, és kincstári ügyekért, a fenti feladatokért felelős bányamestert – aki korábban a bányavárosok által választott városi tisztviselő volt – pedig kamarai alkalmazottá akarták tenni.

A városokra nehezedő nyomás Bethlen idején sem volt kicsi, hiszen a fejedelem nem kevesebbet kért tőlük, mint hogy legalább 200 képzett bányászt és a bányák körüli munkálatokhoz értő segéderőt küldjenek Erdélybe. Bethlen célja világos volt: bányászati ágazat Európa szerte, így Erdélyben is, munkaerőhiánnyal küszködött, ráadásul a fejedelemség képzett bányászoknak is híján volt, s a fejedelem ezt a hiányt kívánta betölteni. A városi vezetők, hivatali elődjeikhez hasonlóan, a szemfényvesztés és elodázás taktikáját vetették be Bethlen ellen. Vajon ezek a praktikák mire voltak elegendőek egy olyan uralkodó ellen, akit a korabeli röpiratok sok esetben ravasz rókaként ábrázoltak?

1619 szeptemberében, a fejedelmi hadak közeledésének hírére a három vezető alsómagyarországi bányaváros (Selmecbánya, Körmöcbánya, Besztercebánya) bányászati tisztviselői kiadtak egy hitlevelet, amelyben hűségükről biztosították a fejedelmet, és ígéretet

tettek arra, hogy megőrzik a bányák épségét. A bányavárosok Bethlen-kori történelmét 19. század végén vizsgáló Krizkó Pál ebből a dokumentumból vonta le azt a következtetést, miszerint a városok önként nyitották meg kapuikat a fejedelem előtt.

A hitlevél szövegét jobban megvizsgálva azonban kitűnik, hogy a tisztviselők igen homályosan fogalmaztak, nem akartak egyértelműen – a többi hasonló cipőben járó városvezetéshez hasonlóan – állást foglalni, úgy fogalmazták meg mondanivalójukat, hogy a későbbiekben még minden komolyabb veszteség nélkül vissza tudjanak térni II. Ferdinánd magyar király hűségére. A később, 1621-ben a magyar királynak letett új hűségeskü szövegében ugyanis meg is magyarázták, miért volt szükség erre a lépésre, a Bethlen előtti főhajtásra. Nem akartak az uralkodó ellenében cselekedni – írták –, de alkalmazkodniuk kellett a nehéz idők szabta körülményekhez, és valahogyan át kellett menteniük a bányajavadalmakat a Bethlen utáni időszakra is. Biztosak lehetünk benne, hogy Bethlen Gábor is tisztában volt azzal, hogy a bányavárosok engedékenysége elsősorban felvonuló hadseregének köszönhető és a politikai játszma része, de a bányavárosok ideiglenes lojalitását elfogadta, és viszonzásképpen több rendeletben rögzítette, hogy az erdélyi hadsereg köteles a városlakók számára biztosítani a bányászathoz szükséges eszközök beszerzését, valamint a bányászoknak az egyik területről a másikra való biztonságos átkelését.

Mindezért cserébe azonban a fejedelem 1621 őszén benyújtotta a számlát, ami komoly nehézségek elé állította az alsó-magyarországi bányavárosok vezetőit. Bethlen képzett vajúrokat, bányászati tisztviselőket és pénzverőket követelt, mégpedig sürgősen, hiszen a béketárgyalások már folytak, és tisztában lehetett azzal, hogy ezeket a területeket el fogja veszíteni. Az 1622 januárjában életbe lépő nikolsburgi békében le is mondott erről a térségről az értékes bányákkal együtt.

Noha az 1621 őszén zajló eseményeket csupán Bethlen leveleiből ismerjük, de a fejedelem írásaiból jól kikövetkeztethető, hogy a bányavárosok vezetői milyen praktikákat próbáltak meg bevetni a fejedelem ellen. Elsőként is megpróbálták elodáztatni a kérést, időhúzásra játszottak, de ez felbőszítette a fejedelmet, aki ekkoriban már időszerűen volt. Amikor látható volt, hogy Bethlennek esze ágában sincs lemondani a tervéről, bevetették a „nekünk kiváltságaink vannak” kártyát, valamint azzal érveltek a fejedelemnek, hogy a munkaerőhiány miatt nem dönthetnek egyedül arról, kit küldenek el Erdélybe, ehhez össze kell ülnie a városszövetségnek, mert kizárólag a hét alsó-magyarországi bányaváros küldöttjei dönthetnek arról, ki költözzék Erdélybe, és ki nem. A bányavárosok érvelése azonban nem volt hatékony, hiszen Bethlen Gábor fejedelmi bányái is szűkében voltak a bányászoknak, a városszövetség

összehívását pedig csupán újabb átlátszó kifogásnak tartotta, ezért odaküldte egyik megbízható udvari emberét, Bornemissza Pált, segítsen a szegény városi tisztviselőknek kijelölni a kért számú bányászt.

2. számú kép: A selmecbányai bányakamara épülete (Kammerhof) napjainkban (Selmecbánya, Banská Štiavnica, Szlovákia, a szerző saját felvétele)

A bányavárosok vezetői számára valószínűleg ekkor vált teljesen világossá, hogy Bethlent szándékától nem lehet eltéríteni, így a két fél játszmája újabb szintet lépett. Az illetékes bányászati tisztviselők elkezdtek alkudozni a fejedelemmel, megpróbálták meggyőzni arról, hogy nem tudnak egyszerre ilyen sok embert nélkülözni, valamint felhívták a figyelmét arra, hogy más bányavidékről is tudna embereket szerződtetni. Bethlen noha dühös hangvételű levélben szidta meg őket, miszerint ő igenis az alsó-magyarországi régióból akar bányászokat szerződtetni, de azért kész volt a kompromisszumra. Egyrészt az előzetes kéréssel szemben „csupán” 150 embert kért első körben, másrészt arról is biztosította bányászati vezetőket, hogy ő állja a bányászok útiköltségeit, és megfelelő körülményeket nyújt a letelepedők számára.

A fejedelem végül keresztülvitte akaratát, és 1621 decemberében, a kemény téli fagyok idején mintegy 500 bányász indult el családjával együtt Erdély irányába, legalábbis a kolozsvári városatyáknak ennyi emberről kellett gondoskodniuk, amíg eljutottak végső lakhelyükre.

A korabeli források explicite nem említették, de burkoltan azért utaltak rá, hogy a betelepülők kényszer alatt jöttek Erdélybe, ahogy ez egy körmöcbányai feljegyzésből is kiderül, ugyanis az utazásról szóló szövegrészbe beszúrták, hogy királyi parancsra indultak el.

3. számú kép: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1570-1629)

A betelepítettek nevééről, társadalmi helyzetéről nem sokat tudunk, eddig egyetlen személyt sikerült név szerint megnevezni, az innsbrucki származású Prandauer Pált, aki erdélyi működése előtt hosszú ideig a besztercebányai rézvállalatnál szolgált. A telepítés fő úticéljait is csak későbbi évtizedekben keletkezett iratokból lehet kideríteni, amelyek azt mutatják, hogy az alsó-magyarországi bányászok valószínűleg a Fehér vármegyei Zalatnára, valamint a Bihar vármegyében működő belényesi rézbányákhoz kerültek.

Ahogy a betelepítettekről, úgy a bányásztelepítés hosszú távú következményeiről is csupán sejtéseink lehetnek, és egy-egy rövidebb forrás segítségével lehet egy töredékes mozaikot összeállítani arról, hogy az újonnan jöttek hogyan tudtak beilleszkedni egy számukra teljesen

ismeretlen világba. Ez a beilleszkedés nem lehetett könnyű, több okból sem. A fejedelem bányásztelepítési akciója félelemmel tölthette el a helyi, bányászattal foglalkozó lakosokat, úgy érezhették, az újonnan jöttek elveszik tőlük a megélhetésüket biztosító munkájukat. A korabeli erdélyi nemesércbányák döntő többségét uradalmi keretek között, jórészt jobbágyi munkaerővel művelték. A bányauradalmakban élő jobbágyok életkörülményei jobbak voltak a mezőgazdálkodással foglalkozó társaikénál, és ami a társadalmi előre jutást, mobilizációt illeti, nagyobb mozgástérrel rendelkeztek. A betelepülő szakképzett bányászok ezt a kivételezett állapotot veszélyeztették, legalábbis a bányauradalmak lakosai szerint. Nemcsak emiatt néztek kissé ferde szemmel az új jövevényekre, hanem azért is, mert a fejedelem szülőföldjük elhagyásáért cserébe széleskörű kiváltságokat adományozott számukra. Utóbbi meglétéről egy 17. század végi kiváltságlevél tanúskodik. Az I. Apafi Mihály által kiadott oklevél szerint Bethlen Gábor a Fehér valamint Bihar vármegyébe letelepített bányászoknak teljes bányászati szabadságot biztosított, eszerint bárhol kereshettek érclelőhelyet, bányát nyithattak, feltéve, ha a kincstárban váltják be a kitermelt ércet. Javaikkal szabadon rendelkezhetek, örökíthették azokat, sőt a fejedelem azt is megtiltotta országa urainak, hogy egyetlen bányászt is erővel jobbágygá tegyenek. A beilleszkedést az sem segítette elő, hogy az újonnan érkezettek saját bányászszövetséget hoztak létre (*societas montanistarum pertinentium Germanorum montanistarum nostrorum*), és saját evangélikus lelkipásztoruk volt.

4. számú kép: verespataki (ma: Roșia Montană, Románia) arany kvarc kristályba ágyazva

A Bethlen által adott kiváltságok azonban nem maradtak sokáig érvényben, mert utódja, I. Rákóczi György szemét is szúrta a sok mentesség, ezért fokozatosan minden kedvezményt elvett a betelepített bányászok utódaitól. A betelepülők azonban nem engedtek mindenben a fejedelmi hatalom nyomásának, tovább örökítették a fejlettebb érdekérvényesítési formákat, így az örökösök sem felejtették el, hogy ősökük milyen kiváltságokkal bírtak, és ha kellett, szervezeten léptek fel a központi hatalommal szemben.

A bihari réz- és vasbányák prefektusa, Marall Márton 1655 augusztusában elég nagy kutyaszoritóba került. A fentebb említett bányászközösség néhány tagja ugyanis, a rangidős bányamester vezetésével, vasárnapi sörpénz elköltése után, fegyverrel felszerelve megjelent a kisbányai kohó bejáratánál. Azt követelték a bányaprefektustól, hogy adja ki járandóságukat, és engedje el őket, mert máshol akarnak tovább élni és dolgozni. A bányavezető ezt megtagadta, és a vita végül egy igen véres összecsapássá fajult, ahol a prefektus életét csupán a felesége lélekjelenléte mentette meg. Eltekintve a prefektusné

asszony bátor fellépésétől, a történet érdekessége, hogy a bányászok arra hivatkozva követelték a szabad elvonulást, mivel ősüknek jogukban állt, hogy bárhová menjenek dolgozni a fejedelemség területén, nem köthette őket senki sem egy adott helyhez, ha az ottani munkakörülmények nem tetszettek nekik, szabadon távozhattak. Marall ezt úgy fogalmazta meg levelében, hogy nem fogadnak el maguk felett vezetőt, nem tűrik el, ha más akarja irányítani munkájukat.

A szabad bányászat és a szabad költözés joga minden erdélyi bányászt megilletett, legalábbis elvileg. A kisbányai bányászok azonban nem fogadták el, hogy csak elviekben illette meg őket ez jog, ki akarták – akár fegyverrel – is harcolni, hogy ezt gyakorlatban is megtehessek. Törekvéseik azonban kudarcot vallottak, mert a prefektus a vármegye hathatós segítségével egy időre börtönbe vetette őket, a vezetőjük pedig kizárólag úgy tudta elkerülni, hogy az udvarbíró vezette úriszék elé kerüljön, hogy több bányásztársa igen jelentős összeg, 400 forint fejében kezeskedett érte.

A betelepítettek leszármazottjainak sorsáról, társadalmi helyzetéről sokat elmond, hogy az úriszék, amely alapvetően a jobbágyokat illető perekben volt hivatott ítélni, elé tartoztak ügyeik. Ez a tény azt bizonyítja, hogy Bethlen Gábor halála után az egykori alsó-magyarországi bányászcsaládok fokozatosan elkezdtek lecsúszni a társadalmi ranglétrán, és a Rákóczi-kor végére már a bányauradalmakban szolgáló jobbágyokkal kerültek egy társadalmi szintre. Ez a jelenség azonban nem jelentett egyet az elszegényedéssel, hiszen az egyszerű vājárként dolgozó bányászok is össze tudták gyűjteni a korban igen jelentős összegnek számító 400 forintot, hogy az egyik vezetőjüket megmentse a börtöntől.

5. számú kép: Bányászok munka közben (Hans Hesse – szárnyas oltár központi képe, Szent Anna templom, Annaberg, Németország, 1522)

Bethlen Gábor egy 1628-ban, az oszmán vezetésnek címzett levelében az alábbi módon jellemezte bányásztelepítési terveit: „... *hogy mi Magyarországot a mienkké töttük vala, közel kétszáz embert küldtünk vala afféle bányászokat be, százezer kárt hat esztendőttől fogva vallottunk reájok való költésünkért, az Istennel bizonyítjuk háromezer arany hasznát nem láttunk*”. [idézet helye: Török-Magyarkori Állam - okmánytár. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. Pest, 1869. II. kötet 60.] A fejedelem panaszáradatának valóságtartalmát természetesen óvatosan kell kezelni, ismerve Bethlen Gábor politikai taktikáit, amelyekkel megpróbálta a kapzsi oszmán vezetés éberségét kijátszani és országa anyagi erejét szerényebbnek mutatni a valóságnál. Ettől eltekintve a szöveg mégiscsak elgondolkodtató, több

szempontból is. Igen érdekes kérdés, hogy Bethlen Gábor mit érthetett vajon azon, hogy 100.000 forintot költött a betelepített bányászokra? Kontrollforrás hiányában arra nézve csupán találgathatunk, hogy mi is tartozhatott ide. Valószínűleg a fejedelem fizette a bányászok letelepítésének költségeit, az új szerszámok beszerzése, az új technikai megoldások megvalósításának és a munkások élelmezésének költségei is a fejedelmi kincstár terhelhették. A fejedelem több pénzügyi engedményt is adhatott az újonnan letelepített bányászoknak, mint például adókedvezményt, esetleg adómentességet.

Ami azonban még ennél is lényegesebb, hogy Bethlen *valójában* mit gondolhatott a grandiózus tervéről és annak megvalósulásáról. Az alsó-magyarországi bányavárosokhoz intézett levelei azt tükrözték, hogy igen vérmes reményeket fűzött ahhoz, hogy a betelepített bányászok alapjaiban meg tudják újítani az erdélyi nemesércbányászatot. A későbbi események azonban azt mutatják, hogy ez az elképzelése nem vált teljes mértékben valóra, noha az erdélyi gazdaságnak bizonyosan hasznára vált a bányászok betelepítése.

Valószínű, hogy Bethlen példáján felbuzdulva I. Rákóczi György is abból a megfontolásból hívott Besztercebányáról Erdélybe rézbányászatban járatos szakembereket, mert azt remélte, hogy így sikerül úrrá lennie a térség munkaerőhiányán. Titkon abban is reménykedett, hogy ezek a képzett bányászok Erdélyben maradnak, letelepednek és családjukkal együtt a magyar királyi kincstár helyett a fejedelmi tárházat gazdagítják. Elődje példája azonban óvatosságra is intette, nem akart erőszakkal senkit sem a fejedelemség területére költöztetni, kizárólag annyit kért a besztercebányai rézvállalat vezetőjétől egy udvarias levél keretében, hogy ha valaki szívesen menne Erdélybe dolgozni, a fejedelem örömmel látja.

Az Erdélyi Fejedelemség utolsó uralkodója, I. Apafi Mihály is felmérte a bányászatból származó kincstári jövedelmek jelentőségét. 1678-ban ő is megerősítette a Bethlen Gábor által adott kiváltságokat, megújítva azt a rendelkezést, miszerint a bányászokat nem szabad jobbágysorba taszítani. Ezzel az intézkedéssel próbálta meg a Bethlen-kori bányászok kései utódait arra biztatni, hogy folytassák a bányászati tevékenységet a fejedelemség területén.

Szerző adatai: Mátyás-Rausch Petra

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Kora újkori osztály, tudományos munkatárs

matyas-rausch.petra@abtk.hu

Ajánlott irodalomjegyzék

- Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Szerk. Makkai László. Bp., 1980.
- Bél Mátyás: Bányavárosok a legkegyelmesebb királyok uralkodása alatt. Selmecbánya. Ford. Tóth Péter. Szerk. Bircher Erzsébet. Sopron, 2006.
- Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1600-1660). Erdélyi Testamentumok III. Szerk. Tüdös S. Kinga. Marosvásárhely, 2008.
- Kerekes György: Bethlen Gábor fejedelem Kassán (1619 – 1629). Kassa, 1943.
- Mátyás-Rausch Petra: A belényesi rézbányászat helyzete a 17. század első felében (1613-1657). In: „Várad mint oltalmaztatik” –Küzdelmek Váradért a kora újkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 7. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2019. 51-81.
- Péch Antal: Alsó Magyarország bányamívelésének története. II. Bp., 1887.
- Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Bp., 1879.
- Török –Magyarkori Államokmántár. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. II. Pest, 1869.